

دیوان حافظ به خط سلطان محمد قندهاری*

در مرکز میکروفیلم نور، خانه فرهنگ جمهوری اسلامی ایران، دهلی‌نو، نسخه خطی مطلقاً و مذهب کوچکی از دیوان حافظ (م: ۷۹۱/هـ/۱۳۸۹ م) مضبوط است.^۱ سلطان محمد در سال ۱۰۷۸/هـ/۱۶۶۷ م به خط نستعلیق عالی (کتابت خفی) این دیوان را در شهر قندهار کتابت کرده است. در مطالعه نسخه نامبرده از نسخه‌های چاپی ذیل استفاده گردیده است که نشانه‌های اختصاری آنها داده می‌شود:

ب= دیوان خواجه محمد حافظ شیرازی، به اهتمام ابوالقاسم انجوی شیرازی، انتشارات جاویدان، چاپخانه محمد حسن علمی سازمان، تهران، چاپ پنجم ۱۳۵۸ ه.ش.
پ= لسان‌الغیب خواجه شمس‌الدین محمد حافظ شیرازی، با تصحیح و مقدمه پژمان بختیاری، مؤسسه انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۲ ه.ش.

ج= حافظ، به سعی هوشنگ ابتهاج سایه، تهران، ۱۳۷۴ ه.ش/۱۹۹۵ م.

چ= دیوان خواجه شمس‌الدین محمد حافظ شیرازی، از روی نسخه چاپی قدسی نوشته و با چند نسخه قابل اعتماد دیگر مقابله شد، میرخانی، تهران، ۱۳۵۱ ه.ش.

خ= دیوان حافظ، نسخه شاهان مغولیه، خدابخش اورینتل پبلک لائبریری، پتنا، ۱۹۹۲ م.

س= حافظ، گزارش از نیمه راه، تحقیق از مسعود فرزاد، انتشارات دانشگاه پهلوی، شیراز، ۱۳۵۲ ه.ش.

ص= دیوان حافظ، براساس نسخه مورخ ۸۱۸ هجری، کتابخانه آصفیه، حیدرآباد دکن (هند) که اکنون بنام حکومت آندراپرادش، کتابخانه شرقی و اداره تحقیقات، عابد،

* استاد عابدی این مقاله را در تاریخ ۲۰۰۷/۲/۱۰ م به‌انجام رسانید.

۱. اندازه داخلی: ۸/۳۰؛ اندازه خارجی: ۱۲/۱۲.

ترتیب و تنظیم، پروفیسور نذیر احمد، مرکز تحقیقات فارسی رایزنی فرهنگی سفارت جمهوری اسلامی ایران، دهلی‌نو، ۱۹۸۸ م.

ط = غزلیات حافظ، براساس مجموعه لطایف و سفینه ظرایف، از سیف جام هروی، پروفیسور نذیر احمد، خانه فرهنگ جمهوری اسلامی ایران، دهلی‌نو، ۱۹۹۱ م.

ع = دیوان خواجه شمس‌الدین محمد حافظ شیرازی، به تصحیح و توضیح سید علی محمد رفیعی، ستارگان، چاپخانه آرمان، تهران، ۱۳۷۲ ه.ش.

ف = دیوان کهنه حافظ، به کوشش ایرج افشار، مؤسسه انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۶ ه.ش.

ق = دیوان خواجه شمس‌الدین محمد حافظ شیرازی، به اهتمام محمد قزوینی و دکتر قاسم غنی، به سرمایه کتابخانه زوآر، چاپ سینا، تهران، ۱۳۲۰ ه.ش.

ل = دیوان حافظ، مطبع منشی نولکشور، شعبان ۱۲۸۹ هجری.

م = دیوان حافظ، مع اصطلاحات صوفیه، مطبع نامی، لکهنو، چاپ چهارم ۱۳۲۲ ه/ ۱۹۰۴ م.

ن = دیوان خواجه شمس‌الدین محمد حافظ شیرازی، به اهتمام سید محمد رضا جلالی نایینی و دکتر نذیر احمد، مؤسسه انتشارات امیرکبیر، تهران، چاپ سوم ۱۳۵۲ ه.ش.

ی = دیوان حافظ، مطبع قیومی، کانپور.

نسخه قندهاری شامل غزلیات و رباعیات و مقطعات ذیل است، که در نسخه قزوینی نیست، اما در نسخه‌های دیگر، به ویژه در نسخه‌های معتبر موجود است:

غزلیات

۱. ما برفتیم تو دانی و دل غمخور ما^۱
۲. صبح دولت می‌دمد کو جام همچون آفتاب^۲
۳. ز باغ لطف تو دارد ریاض رضوان آب^۳

۱. ب، خ، س، ل، م، ی.

۲. ب، خ، س، م، ن، ی.

۳. ب، خ، م، ی.

۴. غمش تا در دلم مجرا گرفته‌ست^۱
۵. ز دل برآمدم و کار بر نمی‌آید^۲
۶. صورت خوبت نگارا خوش بآیین بسته‌اند^۳
۷. کارم ز دور چرخ بسامان نمی‌رسد^۴
۸. گفتم که خطا کردی و تدبیر نه این بود^۵
۹. مژده ای دل که مسیحا نفسی می‌آید^۶
۱۰. مرا بوصل تو گر زانکه دسترس باشد^۷
۱۱. پیش ازینت بیش ازین اندیشه عشاق بود^۸
۱۲. بیا که رایت منصور بادشاه رسید^۹
۱۳. برید باد صبا دوشم آگهی آورد^{۱۰}
۱۴. حافظ خلوت نشین دوش به‌میخانه شد^{۱۱}
۱۵. در هر هوا که جز برق اندر طلب نباشد^{۱۲}
۱۶. دادگرا ترا فلک جرعه کش پیاله باد^{۱۳}
۱۷. دلا چندم بریزی خون ز دیده شرم‌دار آخر^{۱۴}
۱۸. جانا ترا که گفت که احوال ما می‌رس^{۱۵}

-
۱. ب، ل، م، ی.
 ۲. ب، پ، خ، س، م، ی.
 ۳. ن.
 ۴. ب، س، ل، م، ی.
 ۵. خ، س، م، ی.
 ۶. ب، پ، ج، خ، س، ف، ل، م، ی.
 ۷. س، ل.
 ۸. ب، پ، ج، خ، س، ف، ل، م، ن، ی.
 ۹. پ، ج، ن.
 ۱۰. ج، خ، س، ل، م، ن، ی.
 ۱۱. ب، پ، ج، خ، س، ل، م، ن، ی.
 ۱۲. ب، خ، س، ل.
 ۱۳. ب، خ، س، ل.
 ۱۴. خ، س، ل، م، ی.
 ۱۵. ب، ج، س، ص، ط، ل، م، ن، ی.

۱۹. گرد عذار یار من تا نوشت دست خط^۱
 ۲۰. بعهد گل شدم از توبه شراب خجل^۲
 ۲۱. اگر برخیزد از دستم که با دلدار بنشینم^۳
 ۲۲. خرم آن روز کزین منزل ویران بروم^۴
 ۲۳. روز عید است و من امروز درین تدبیرم^۵
 ۲۴. گرچه از آتش دل چون خم می در جوشم^۶
 ۲۵. رایت سلطان گل پیدا شد از طرف چمن^۷
 ۲۶. برو زاهد بامیدی که داری^۸

مقطعات

۱. دل او ندید^۹
 ۲. دریغا خلعت حسن و جوانی ... جاودانی^{۱۰}
 ۳. صباح عید بد و سادس ربیع الاوّل ... عاجل^{۱۱}
 ۴. شاها مبشری ز بهشتم رسیده است ... بوی^{۱۲}

رباعیات

۱. تا کار بکام دل مجروح شود^{۱۳}

-
۱. خ، ف، ل، م، ی.
 ۲. ج، خ، س، ل، ی.
 ۳. ب، پ، ج، س، ص، ل، م، ن.
 ۴. ب، پ، ج، س، ص، ل، م، ن.
 ۵. خ، س، ل، م، ی.
 ۶. ب، پ، ج، س، ص، ط، ن.
 ۷. پ، ج، س، ص، ل، ی.
 ۸. خ، س، ل، م، ی.
 ۹. ب، پ، ص، ف، ل، م.
 ۱۰. س، ف.
 ۱۱. خ، س، ل، م، ی.
 ۱۲. خ، س، ل، ی.
 ۱۳. خ، ل، م، ن، ی.

۲. در سنبلس آویختم از روی نیاز^۱

۳. جانا چو شبی با تو بروز آوردم^۲

غزلیات و رباعیات ذیل را مسعود فرزاد مشکوک قرار داده است، در صورتی که در نسخه‌های دیگر که بعضی از آنها معتبر است موجود است:

غزلیات

۱. عشقت نه سرسری است که از سر بدر شود^۳
۲. مرا می دگر باره از دست برد^۴
۳. می‌کنم هر نفس از دست فراق فریاد^۵
۴. ساقیا مایه شباب بیار^۶
۵. نیست کس را ز کمند سرزلف تو خلاص^۷
۶. ز چشم بد رخ خوب ترا خدا حافظ^۸
۷. کسی مباد چو من خسته مبتلای فراق^۹
۸. ای برده دلم را تو بدان شکل و شمایل^{۱۰}
۹. بسحر چشم تو ای لعبت خجسته خصال^{۱۱}
۱۰. رهروان را عشق بس باشد دلیل^{۱۲}
۱۱. ای از فروغ رویت روشن چراغ دیده^{۱۳}

۱. ن.

۲. خ، س، ل، م، ی.

۳. خ، ف، ل، م، ی.

۴. ب، خ، ف، ل، م، ی.

۵. ل، م، ی.

۶. خ، ص، م، ی.

۷. خ، ف، ل، م، ی.

۸. خ، ف، ل، م، ی.

۹. خ، ل، م، ی.

۱۰. پ، ل، م، ن، ی.

۱۱. ل، م، ی.

۱۲. خ، ف، ل، م.

۱۳. ب، خ، ل، م، ی.

۱۲. بیار باده و بازم رهان ز رنجوری^۱
 ۱۳. چون از جهان خوبی امروز کامگاری^۲
 ۱۴. چه قامتی که ز سر تا قدم همه جانی^۳

رباعیات

۱. گفتم که گله باتفاق اصحاب^۴
 ۲. می‌نوش که عمر جاودانی اینست^۵
 ۳. عشق تو ز هر بی‌خبری خالی نیست^۶
 ۴. نه جان تو باسرار الهی پرداخت^۷
 ۵. هجرت که بجان من درویش آمد^۸
 ۶. هر یار که دم زد از وفا دشمن شد^۹
 ۷. دوش از غم دل دمی نخفتم تا روز^{۱۰}
 ۸. گر مست نه ای مست نمایی می‌کن^{۱۱}
 ۹. گل را دیدم نشسته بر تخت شهی^{۱۲}
 ۱۰. آنم که پدید گشتم از قدرت تو^{۱۳}

به‌علاوه مسعود فرزاد غزلیات و رباعیات ذیل را مردود قرار داده است، در صورتی

که در بعضی نسخه‌های چاپی موجود است:

۱. خ، ل، م، ن، ی.
 ۲. خ، ل، م، ی.
 ۳. م.
 ۴. خ، ل، م، ی.
 ۵. ل، م، ی.
 ۶. م.
 ۷. م.
 ۸. خ، ل، م، ی.
 ۹. پ، خ، ل، م، ن، ی.
 ۱۰. خ، ل، م، ی.
 ۱۱. م.
 ۱۲. م.
 ۱۳. م.

غزلیات

۱. تا جمالت عاشقان را زد بوصل خود صلا^۱
۲. مدتی شد کاتش سودای او در جان ماست^۲
۳. اگر بلطف بخوانی مزید الطاف است^۳
۴. سرسودای تو اندر سرما می گردد^۴
۵. هوس باد بهارم بسر صحرا برد^۵
۶. براه می‌کده عشاق راست در تگ و تاز^۶
۷. صبا به مقدم گل راح روح بخشد باز^۷
۸. بیا که می‌شنوم بوی جان از آن عارض^۸
۹. خوشتر از کوی خرابات نباشد جایی^۹

رباعیات

۱. خط بین که فلک بر رخ بدخواه نوشت^{۱۰}
۲. ای روح تو در لطافت آیینۀ روح^{۱۱}
۳. دل با سر تو سر عشق دارد^{۱۲}
۴. گرد شکرت مورچه ره خواهد کرد^{۱۳}

۱. ف، ل، م، ی.
۲. ل.
۳. ب، ل، م، ی.
۴. خ، م.
۵. ب، خ، ل، ی.
۶. خ، ل، م، ی.
۷. ب، ل، ی.
۸. ل، م، ی.
۹. م، ی.
۱۰. م، ی.
۱۱. ل، م.
۱۲. خ، م.
۱۳. خ.

۵. دی هر نفسی نهاده بر کف ساغر^۱
 ۶. ای شاهجهان بر من درویش ببخش^۲
 ۷. ای دوست ترا دوست که دارد جز من^۳
 ۸. بر دل غم روزگار تا کی داری^۴
 ۹. گل گفت اگر دستگهی داشتی^۵
- نسخه قندهاری دارای غزلیات و رباعیات است که اگرچه در نسخه قزوینی نیست، اما در نسخه‌های دیگر موجود است:

غزلیات

۱. هر آن خجسته نظر کز پی سعادت رفت^۶
۲. عارف از پرتو می راز نهانی دانست^۷
۳. سزد که از همه دلبران ستانی باج^۸
۴. نسبت رویت اگر با ماه و پروین کرده‌اند^۹
۵. بفر دولت گیتی فروز شاه شجاع^{۱۰}

رباعیات

۱. با آنکه دلم در غم عشقت خونست^{۱۱}
۲. چون چنگ سرزلف تو در جنگ است^{۱۲}

-
۱. م.
 ۲. خ، م.
 ۳. ...
 ۴. خ، م.
 ۵. ل، م، ی.
 ۶. خ، ل، م، ی.
 ۷. ج، م، ی.
 ۸. ل، م، ی.
 ۹. خ، ل، ی.
 ۱۰. ج، ل، م، ی.
 ۱۱. ل، م، ی.
 ۱۲. ل، م، ی.

۳. چون تیغ زند اجل سپرها هیچ است^۱
 ۴. آن ترک پری چهره که قصد جان داشت^۲
 ۵. تو بدری و شمس مر ترا بنده شده است^۳
 ۶. هم خاطر تو بر من غمناک افتد^۴
 ۷. زان باده دیرینه دهقان پرود^۵
 ۸. این گل ز بر هر نفسی می آید^۶
 ۹. حافظ ورق سخن در آیی طی کن^۷
 ۱۰. گفتم که چه خالست بدین شیرینی^۸
 ۱۱. از بیکس و عاجزی و مسکینی^۹
- در آخر غزلیات و رباعیات و مقطعات ذیل نسخه قندهاری را نقل می‌کنیم که در هیچ نسخه چاپی یافته نمی‌شود، اما در نسخه‌های خطی دیگر موجود است:
بوی مشک ختن از باد هوا می‌آید	این چه بادبست کزو بوی وفا می‌آید؟
نگهت بوی ختن می‌دهد از باد نسیم	کاروانی مگر از ملک خطا می‌آید
بر ندارم دل ازو تا نرود جان ز تنم	گوش کن کز سخنم بوی ریا می‌آید
پیش تیر غمش ای دل سپر از سینه بساز	دیده بر بند که پیکان ز هوا می‌آید
عشق ابروی تو پیوسته مرا می‌پرسید	پادشاهیست که یادش ز گدا می‌آید
نیست از اشک اگر پای فرو رفت بگل	مردم چشم مرا از تو حیا می‌آید
حافظ از باد مپرهیز که گلریز بهار	طرب و عیش بصد برگ و نوا می‌آید ^{۱۰}

*

۱. خ.

۲. ل، ی.

۳. خ، ل.

۴. م، ی.

۵. خ، م، ی.

۶. م.

۷. ل، م.

۸. خ، م.

۹. م.

۱۰. ع؛ دیوان حافظ (خطی)، شماره ۹۱، کتابخانه دانشگاه اسلامی علیگره، علیگره.

وان چشم خمارین تو خواب از چه گرفت	زلفین تو بیچ و خم و تاب از چه گرفت
سر تا قدمت بوی گلاب از چه گرفت ^۱	چون هیچ کسی برگ گلی بر تو نزد
*	
خوناب ز دیده‌ای ره خواب زده‌ست	دل آتش غم بر آتش و آب زده‌ست
وین رنگ نگر که دیده بر آب زده‌ست ^۲	این طره ببین که هر دل آرد درست
*	
در کوی وفا خانه نداری رسدت	شما سر پروانه نداری رسدت
آری اگر دوست نداری رسدت ^۳	اینت نرسد که گویی ام دوست مدار
*	
باد از سر غیرتش پریشان دل کرد	بلبل به‌هزار خون گلی حاصل کرد
ناگهش ازل نقش امل باطن کرد؟ ^۴	طوطی به‌هوای شکری دل خوش بود
*	
ز انسان که میرند چنان برخیزند	گویند کسانی که ز می پرهیزند
تا بو که ز خاک مان چنان انگیزند ^۵	ما بامی و معشوق از آنیم مدام
*	
وان محرم و مونس سر آزاده بیار	آن لعل در آبگینه ساده بیار
بادشه ازو درگذرد باده بیار ^۶	چون می‌دانی که مدت عالم خاک
*	
سنبل نکشد سر از خط فرمانش	خط تو که خوانند خط ریحانش
نقاش به‌انگشت کشد چشمانش ^۷	گر در رخ تو کج نکند صورت چین؟
*	

-
۱. خ؛ دیوان حافظ، نسخه شاهان مغولیه، خدابخش اوریتل پبلک لائبریری، پتنا، ۱۹۹۲ م.
 ۲. ع؛ ۱۸۴.
 ۳. ع؛ ۱۸۴.
 ۴. م = نسخه خطی دیوان حافظ، مرکز میکروفیلم نور، خانه فرهنگ جمهوری اسلامی ایران، دهلی‌نو.
 ۵. م.
 ۶. م، ع؛ ۱۸۴.
 ۷. ع؛ ۱۸۴.

از رنگ رخت نشان اطلس پرسم وز چشم خوشت حدیث نرگس پرسم
صد سال نه بینیم نه پرسی ز کسی یک روز نه بینمت ز صد کس پرسم^۱

*

من مهر تو ای نگار آسان ندهم تا پیش زمرّد خطت جان ندهم
یاقوت لبّت که قوّت جان منست آن را بدو صد هزار مرجان ندهم